

Euskera erro eta gara

Bittor Kapanaga

Lan guztiak I

Euskaldunon
hizkuntza eta ikuskera

Bittor Kapanaga

Lan guztiak I

Euskaldunon hizkuntza eta ikuskera

Edizio-lanak: Juan Martin Elexpuru

Aurre lanak: Enrike Alaña, Patxi Alaña, Aintzane Lazkano,
Gontzal Mendibil, Jose Mari Ugaldea 'Willy'

Egilea: Bittor Kapanaga

Argitaratzailea: Gerediaga Elkartea

Edizio-lanak: Juan Martin Elexpuru

Azaleko eta portadatxoetako argazkiak: Maritxu Goikoetxea

Azala: Gertu Inprimategia, Oñati

Argazkiak: Kapanaga-Alaña familia, Maritxu Goikoetxea, Gontzal Mendibil, Euskeraren Jatorria, Juan San Martin Fondoa, Gipuzkoa Net, Wikipedia

Solapako argazkia: Marisol Ramirez/ Argazki Press

Argitaratze data: 2014ko urria

Maketazioa eta inprimaketa: Gertu Inprimategia, Oñati

© Bittor Kapanagaren familia

© Gerediaga Elkartea

© -cc-by-sa (Creativ Commons)

Lege Gordailua: SS-1325-2014

ISBN: 978-84-940017-9-6

Testu zahar baten bitxitasunak

(Refranes y Sentencias liburuko zenbait esaeraren interpretazioaz)

Bittor Kapanaga

- *Refranes y Sentencias* (1596) liburuko zenbait esaera komentatzen dituen idatzi hau Luis Villasanten Euskaltzainburuak irakurri zuen 1982-IX-24ko Euskaltzaindiaren batzarrean. Hurrengo urtean argitaratu zen *Euskeran* aldizkarian (1983-XXVIII, 159-168 o.). Testua *Euskeran* datorren bezala utzi dugu. Villasantek berak edo Euskaltzaindiko beste norbaitek orraztuta dagoela ikusten da, Bittorrenak ez diren hainbat hitz forma ageri baita.
- Lekuko izan zen zenbaiten ahotik dakigu Mitxelena suak eta garrak hartuta jarri zela Kapanagaren lana akademiaren eskutik irakurri eta argitaratu zelako. Baina erreteriarrek ez zien sekula erantzun artikuluan isurtzen diren tesi eta iritziei.
- Lagun arteko solasetan, hainbat euskaltzaini eta unibertsitateko irakasleri entzun izan diogu Kapanagak bete-betean asmatu zuela *Erioak Eresan...* esaerari dagozkionetan; eta besteetan eta uskekizun orokorretan ere zuzen zebilkeela beharbada.
- Hala ere, Kapanagaren ekarpena ez da inoiz aintzat hartu. Behin bakarrik ikusi dugu liburuetan aipatua, modu txarrean, gainera.
- Joseba Lakarra irakasleak obraren edizio kritikoa argitaratu zuen: *Refranes y Sentencias (1596). Ikerketak eta edizioa*. 1996. Euskaltzaindia. Bertan lau orrialde eskaintzen dizkio gaiari (126-130). *Bittor Kapanaga* du atalak izenburu.
- Bibliografia eta erreferentzia falta salatzen ditu lehenik: “Hots, Urquijo zenbait aldiz lanean aipatzen bada ere, haren artikulua eta liburuez erreferentzia zehatz gutxi da; Azkue, Lafon, Mitxelena, Irigoyen eta bestelako filologoren izenik ez da behin ere agertzen eta ez haien ez beste inoren lanik ez da azaltzen, izan ere ez den laneko bibliografian”.
- Kapanagak aztertzen dituen zazpi esaeretatik bakarrari heltzen dio Lakarrak: *Ogia lenago, ora baino*. “Pan primero que mastin”, originalean. Bittorren interpretazioa, “Antes el pan que la masa”, oso zentzuzkoa eta ondo arrazoitua dirudiena, zakarretara botatzen du, *ora* ‘mastín’ esanahiaz behin baino gehiagotan agertzen dela liburuan argudiatuz.
- Beste sei esaeretatik hiru bakarrik aipatzen ditu, pasada azkarrean, tartean Kapanagaren lanaren ardatza den *Erioak eresan...*; honelaxe: “Kapanagak bere tesien alde, ustez, egin dituen proposamen zehatzez (*ebiloki* = *ebiliko*, *daguenil* = “mes de la abundancia”, *ora* = “masa”, ez “can”, *jak*, *erak ta zegiok trankart* = “come..., bebe y no te atranques” eta ez “hiérole, mátale y no le hagas falsía”, *Erioak erezan Butroeko alabea Plenzian* = “Manantiales en Ereza, la hija de Butrón en Plencia” ez “El tártago mató a la hija de Butrón en Plencia”...) hobe, esatekoak esanak ditugula pentsatu.”
- Ezin esan oso zientifikoak eta begirunetsuak direnik Lakarrak Kapanagaren proposamenez idazten dituenak. Gainera, lehenago beste norbaitek bezala, pentsatzen du ez zirela inoiz *Euskeran* argitaratu behar: “Badut borondate on hutsa —gehi Tomas doneak bezala bere begiz ikusi edo bellariz entzuna— eskas gertatu zela eginkizun larri honetarako. Izan ere, Larry Trask-ek arrazoi bide zuen bezala, ez euskara eta ez hungariera (ez linguistika historikoa gehituko nuke) ezagutzeak —demagun— zenbait ikertzailei hizkuntza horiek genetikoki lotu nahi zituzten saioak apailatzen jartzeko gogorik kendu ez badio ere, zergatik espero filologia, hizkuntzalaritza, dialektologia eta zentzu komuna bezalako “xehetasunek” atzeratu behar zutela inor eskuartearen dugun lan hau akademia ezagun baten aldizkarian argitaratzetik?”.

Testu zahar baten bitxitasunak *

Donostia, 1982-IX-24

Bittor Kapanaga

Garrantzi handia ematen zaie testu zaharrei euskalarien artean, gaur egun. Eta testu horien artean badugu bat, guztietan gailen agertzen zaiguna eta arreta sakonez begiratua dena: “Refranes y Sentencias...” delakoa.

Zenbait euskalarietzat, euskal testu zahar guztien artean aztergarriena eta baliotsuena dugu; eta norbaitzuk esan eta idatzi dutenez, desiragarri izango litzateke, norbaitek testu horren ikerketa sakon eta ahalik zehatzen bat egingo balu. Esate honen egokitasunari buruz inork zalantzarik ez duela izango, uste dut; eta bilduma hori Mendebaldeko euskalkiaren eremuan eginga denez, euskalki hori ondo ezagutzen duen batek egin behar lukeela ikerketa hori pentsatzea, bidezkoa dirudi. Baina lan hori neketsua eta luzea litzatekenez, gai horietarako gaur ematen diren laguntzaz baliatuz egin beharrekoa dela, uste dut. Beraz, izan beza norbaitek, burutapen eta laguntza hori. Askok itxoindako eta amestutako lana egingo luke.

Bitartean, holako laguntzarik lortu ezin dugunok, geure lan xumez lagundu dezakegu auzia argierazten; eta horixe da hain zuzen, saio labur honen xedea.

* * *

Pentsaerazgarria dugu, mendebaldar euskalaririk ez dela ausartu gaurdaino ikerketa hori egitera jakitea, baina horrelaxe izan bide da, guk dakigunez behintzat. Gorostia-ga jaunak egin izan du horretaz lan bat, bildumaren alderdi bat ikertuz, baina liburuaren muina ikutzeke. Beraz, eta dakigunez, Julio Urkixo izan da, errefrau bilduma horren ikerketa bat egin eta argitara eman izan duena. Baina bere lanean argiro ikusi daitekeenez, Urkixok ez zuen gehiegi menderatzen gure hizkuntza, Mendebaldeko euskalkia batez ere.

Pena ematen du gaur ere, 49. errefrauaz ari denean idatzi zuenak: arabar euskalkian oraintxe ere bizi-bizirik dirauten aditz formez (*deustak-deustat*) aritzean, bi horiek nahasi egiten ditu, bigarren hori ezingotzat jo, eta esistitzen ez den forma batez (*deuskat*) ordaintzen du.

* Txosten hau, Fr. Luis Villasante, Euskaltzainburuak, irakurri du Euskaltzaindiaren batzarrean.

Gainera, berak ere behin eta berriro adierazten duenez, lan hori egitean bere xedea, ia bakarra, bildumako errefrau edo atsotitz gehienak erderetatikoak direla, baieztatzea izan da. Eritzi hau ez duzue debaldekoa; honen indargarri, lanean zehar berak idatzitakoak irakurtea aski da; hona hemen ale batzu:

21.ean: “No conozco ningún proverbio castellano idéntico a éste”.

104.ean: “No conozco refrán castellano que le haya podido servir de modelo. Su sentido es, a mi juicio, el del italiano”.

206.ean: “Ignoro de dónde está tomado este refrán”.

391.ean: “No conozco este refrán en otras lenguas”.

406.ean: “No he logrado hasta ahora hallar sus equivalentes”.

411.ean: “No conozco equivalentes en otras lenguas”.

Izan ere, erderatikotasun hori frogatzez landa, ezer gutxi balio du Urkixoren lanak. Jatorri hori ez dutela irudi zaizkionak ia gehienak saltoan pasatzen ditu, gehiago ikertu gabe. Hala ere, eta zuzentasunari zor diogunez, hau ere esan beharra dago: uste horretan arrazoa zuela Urkixok, ene eritziz; eta berak hartakotzat hartu izan zituenak, eta beste batzu ere, erderatikoak ditugula, nire ustetan.

* * *

Beste akats larri batzu ere ageri dira Urkixoren lanean, nire eritziz; eta horien artean bat hauxe dugu: “Refranes y Sentencias...” delako bilduma hori, liburu hori, *egile baten* lana dela uste izatea. Urkixo izan behar zen bezelako buru argi bat horretan geratzea, harrigarri egiten zait.

Puntu hau argitzeko, baditugu zenbait azterbide:

1) Egile bat-berak eginak balira erderatik euskerarako itzulketak eta honetatik berri erderarakoak, hor ageri diren aldaketa eta bihurtaketak barneko direla, iruzurkeria la-tza litzateke liburu horren egintza.

2) 1596. urtean argitaratua izan zen liburua, inprimatzailearen izena ondo agertuz eta egileen aipatzeke. Urte haietako liburuak ikusiz, eta izaten dituzten eskaintza loriatsu eta handikoiak kontutan izanez, ulertezina zaigu oraingo honetan egile bat izan eta bere burua izkutatzea.

3) Liburuko euskal testuak, Mendebaldeko euskalkian ditugu gehienak; eta honen barruan, Arabako euskera nagusi dela, esan liteke; baina Arratiakoa ere ageri da, Lenitz aldekoa eta beste batzuetakoak bezelaxe. Beraz, esku asko ageri dela hor, pentsakizun bidezkoa genuke.

Baina hala ere, “el autor” gora eta “el paremiólogo” behera, dabilkigu Urkixo jaina. Une batetan bakarrik susmatzen du (edo agertu behintzat) zerbait zalantzarri badagoela arlo horretan; 37. errefrauaz ari denean, honela idazten du: “¿Indicará esto que el que tradujo al vascuence los refranes de 1596 no fue al mismo tiempo el autor de la

versión castellana que aparece en el libro que comento? Bien pudiera ser, pero no me atrevo a asegurarlo”. Eta itsuek ere ikusteko bezain argi dagoena bertanbehera utzi eta, berriro “el autor” gora eta “el autor” behera, diardu. Liburuari buruzko ardurak bakarrik berorren erderatikotasuna frogatzea zuela, dirudi.

Egile bat bakarrik ez zela izan, argi dago niretzat, behintzat. Eta alderantziz, apailatzaile bat izan zela esan daiteke; hori nabaritzen da, ezer nabaitzekotan, bilduma arretaz irakurri ondoren. Beste norbaitzuk lagunduta bada ere, bilduma argitaratzeko apailatzearen arduradun nagusi bat izan zela, agian. Eta puntu honetantxe dagoke, agian, liburu horretako misterio, korapilo eta gaiztasunen erroa. Argiroago esanez, hauxe uste dut neronek: nabari dudana apailatzaile horrek Mendebaldeko euskera ez zuela ezagutzen.

Beraz, joan gaitezen haritik: zerbait pentsatu behar eta, pentsa dezagun, Gasteizko edo inguruko uriren batetako komenturen batetan egina dugula bilduma, urte askotan zehar. Gauza asko ulertu daiteke horrela: arabar euskeraren eragina, baina era berean beste eskualdetakoak ere agertzea; bilduma osoaren zehar ageri den erudito usaina; gaztelaratiko itzulketak, Ekialdeko euskeratikoa (hainbat ageri dira), eta bertako esaerak nahaspildurik agertzea; iturri batetatiko itzulketetan hain estilo ezberdinak ageri izatea, etb.

Neronek horrela nabari dut: lehendik egina zen bilduma bat, argitaratzeko apailatua izan zela; eta egiteke zeuden zenbait itzulketaz hornitua izan zela; apailatze lan horretan ahotik belarrirako hainbat okerdura egin izan zirela (99.ean “Daminda” ene ustez, *dagidan* besterik ez dena. 5.ean “ebilokia”, arabarren *ebilikoa* ziur asko, etb.); ulertzen ez zituen mendebaldeko hitzen adierazgarritzat edozer ezarri zuela eta zuzenketak egitean, eredutzat zenbait hitz okertu hartuak izan zirela.

* * *

Eta laburki bada ere, hasi gaitezen adierazpen bat edo beste ematen, erretrau batzuek aztertuz:

5.a: “Arri ebil okiak oroldirik ez, erle uzatuak abarrik ez”.

“No tiene moho la piedra movediza, ni hace panal la abeja espantadiza.”

Nonahikoa izan daiteke euskera mota hau, baina *oroldi* hitzak arabar itxura du. Baina harrapatu diezaiozun erderazko itzulketak duen hutsa: “uzatua” (uxatua) ez dugu *espantadiza*, *espantada* baizik; beraz, aurrekoa ere ezin daiteke izan *movediza*, *movida* baizik; eta uste hori esateko, beste era batzuen artean, “ebilokia” esaten da arabarrez eta arratiaz ere; beraz hemen ahotik belarrirako huts bat ageri dela esan daiteke. Gero, beste esaera batetan ere, eta zuzenketa giza ezarritako hutsa, agian.

24.a: “Aita zarra eta behse etena ezta gerena”.

“Padre viejo y abarca rota no es deshonor”.

Zalantzaz beterik ari da Urkixo jauna, erretrau honi buruz. “Behse” hori zalantzarria dela, dio alde batetik, beste inon ageri ez den eta entzun ez den hitza delako. Eta

bestalde, H. Nuñez-en bilduman, hitz batean izan ezik berdina den errefrau bat badela dio; eta hain zuzen, hitz horretantxe izan ezik:

“Padre viejo y manga rota no es deshonra”.

Euskera gehiago jakin izan balu eta “egile” baten ustean itsuturik izan ez balitz, hitz honetantxe zeukan Urkixo jaunak, liburuaren korapilo asko askatzeko giltza. Jakin izan balu, euskaldunak *manga* esateko *beso* esaten duela beti, errazki ulertuko zuen, horrako “behse” hori “behso” bat baino besterik ez zela; eta gaizki borobildutako “o” bat “e” bihurturik, eta hitz berri baldras sorturik, Azkuen hiztegiraino heldua dugula.

Eta era berean, ulertzen ez zituen hitzen lekuan edozer ezarten zuen apailatzaile bat ere hor ibilia zela, ohartuko zuen gainera. Apailatzaile hori, Ekialdekoa izan zela, agian, eta Mendebaldeko euskalkia ez zuela ulertzen esateko ere, badugu zergatikorik. Ikusi arretaz jarraiko adibideak:

55.a: “Ynudea laztan dauenak, seiari bezuza”.

“A la ama quien tiene voluntad, al niño regala”.

Honi buruzko adierazpena, hauxe genuke: esaera hori lehendik itzulketaz hornitua izango zela, baina Mendebaldeko “sein” = *niño* baino Ekialdeko “sehi” = *mozo* ezagunagoa izango zela apailatzailearentzat, eta horrelaxe ageri zaigula.

* * *

Hurrengo esaera honetan dugu nabariago uste hori.

523.a: “Bagila sey goseen bai ila”.

“Junio, prenda muerta de los niños hambrientos”.

Esaera hau zaharra dugu agian, eta Mendebaldekoa zalantzarik bage. Errefrau hau ere adiskide batek eskuetara ekarri zidanean sortu zen nigan bilduma honekiko ardura eta ikerketa bat egiteko irrika.

Izan ere, 55. esaera hori, erderatikoa dela argiro ageri den bezelaxe, beste hau, 523. hau euskal eremuko dugula ere aski garbi nabaritu daiteke. Baina hor ageri zaigun esanahiak ez du euskal esaera zaharrak izan ohi duten taiorik, eta “prenda muerta” delako horrek kutsu arraroa du. Bestalde, “Bagila - bai ila” horrek, euskal esaeren atondura bete-betean agertzen du.

Gainera, nahiz eta orain arteko euskalariak ez duten sumatu izan horrelakorik, “bagil” hori “bage-il” (mes de la escasez) genuelako ustean tinko nengoen, “Uztail” (mes de la cosecha) eta “Daguenil” (mes de la abundancia) genituen bezela. Beraz, bagetasun uste hori erakusten digun arren, hor zerbait okertua zegoela pentsatzen nuen, eta azkenean ondorio honetara heldu izan nintzen: “n” baten aldaketa izan behar dela hor, eta “Bagila, sein gosea bai ila” eginez gero, euskal taio eta Mendebaldeko izakera oso-osoan hartzen dituela:

“Bagila, sein gosea bai ila”

“Junio, el niño hambriento ya es muerto”.

Bagilaren gosearotasuna eta sein gosearen ahultasuna, eta gainera, “Bagila” eta “... bai ila” errima hitzak ageri zaizkigu esaeraren osagai, duten zeregina egokiro betetzen dutelarik. Euskal esaeretan, zaharrenetarikoa izan daiteke honako hau.

Baina Bagila “gosearo” izate hori, arraro egingo zaie norbaitzuri, gaur egun; hala ere, kontutan izaten badugu lehen Euskal Herrian ez zegoela patatarik, artorik eta udaberrian erein eta bizkor lortzeko beste zenbait barazkirik, eta Azaroa zela ereiteko aroa, eta Uztaila uzta hartzekoa, argiro ulertzen da, Bagila izango zela sarri askotan uzta heldu aurreko gosea jasan beharreko aroa.

* * *

Baina Ekialdeko batentzat, Mendebaldeko “sein” eta “bai”, bereak zituen “sehi” eta “bahi” errazki bihurtu daitezke, esanahia arras aldatuz. Agian, nik orain egin behar izan dudana aldaketa (*n* horrena), alderantziz egin izan zuela dirudi, apailatzaileak XVI. mendean. Honetantxe ikusi nuen nik apailatzailearen eskua, geroago beste esaera askotan ere ikusi behar izan dudalarik.

Begira:

86.a: “Ogia lenago, ora baino”.

“Pan primero que mastin”.

Hauxe dugu, hemen agertuko ditudan adibide guztien artean, aurrerago esan dudaren baieztagarririk indartsuena. Oraino bizi den Mendebaldeko esaera zaharra dugu, mutikotan ene izebari entzundakoa eta bere esanahia eta atondura Mendebaldeko euskeran (esakeran eta izakeran) ondo errotuak dituen:

“Ogia lenago ora baino”.

“Antes el pan que la masa”.

Neskatoei andrakeriak ebakitzeko eta gauzen gertamoldea agerrerazteko erabilia dugu esaera hau. Gauzak euren aurre-gertaldia beharrezkoa dutela jakinerazteko. Eta esaera honek badu beronen kidea ere, mutikoentzat eta gizonezkoentzat erabilia, gaur egunean ere erabili ohi dena:

“Txapela lenago burua baino.”

“Antes la boina que la cabeza.”

Esanahi bat bera, atondura ere berdina, baina erakusleak ezberdinak: emakumeentzakoak batean eta gizonezkoentzakoak bestean. Biok batean, Mendebaldeko izaeraren

erakusgarri bikainak. Baina ekialdekoa izan behar zuen hari, “ora” horrek zakurraren irudia eskaintzen zion. Guri ez ordea; guk *ora-maia*, *ora-ola*, *orategia*, *opil-ora* eta hone-lakoak erabili egiten ditugu, eta “ora” ere bai, forma honetantxe; beraz, honek erakusten digu garbiri, ezeinek erakustekotan, Ekialdeko apailatzaile bat ibili zela hor eta nahi zuena ezarri zuela ulertzen ez zituen hitzen ordezt.

* * *

272.a: “Iak, emak, erak ta zegiok trankart”.

“Hiérole, dale, mátale y no le hagas falsia”.

Esaera honek, urrundik ageri du erderatikoa izan behar duena; Urkixo jaunak ere hori uste izan zuen, baina etorburua bilatzean huts egin zuela, uste dut: “Peque de falsa, y no de mansa” ematen du berak; baina hori, “karakatxetara” joatea beste dela, uste dut. Mendebaldeko euskeran, esaera honen hitzak gure belarrietan honela sartzen zaizkigu:

“Iaik, emoik, eraik eta ezeiok...?”

“Come, da, bebe y no le hagas...?”

Esaera honi buruz, bat-batean oroitu nintzen, noizbait eta erderazko libururen batetan, honako hau edo irakurria nuela:

“Come fuerte, bebe y no te atranques”.

Baina H. Nuñez-en bilduman begiratu arren, ez dut aurkitu. Behar bada beste hitz batez hasia izan daiteke, eta hor izan arren nik ez aurkitzea. Hala ere, horren ordezt bes-te hau aurkitu dut, gailegoz eta harrigarriro baliotsua:

“Comer, e beber, e quem vier detrás, cerre a porta”. El Portugués.

Beraz, nik gogoratzen nuen “Come fuerte, bebe y no te atranques” hori (gutxi gorabehera) izan bide da nonbaiten. Badakigu, erderazko *atrançar* hitzak, atea ixtea eta heste-betekada egitea esanahiak dituela, behintzat; eta horretatik sortutako *trancozo*, *atración*, *atracarse* eta horrelakoak ere badirela, euskeran erabiliak ere bai, lehenen hori behintzat. Beraz gailegozko hori, eta darabilgun euskerazko hau, dirudienez, gaztelarazko horretatik hartu eta gaizki itzulitakoak izan daitezke. Betekada ustearen ordezt ate ixtea ageri zaigu gailegoz, baina hori bidezkoa da, “atrançar” hitzaren esanahien arauera. Euskerazkoan bihurteta handiagoa dugu erdal itzulketari bagagozkio, baina ez agian hastapenean euskeraz izan zitekeana nabaritzuz:

“Iaik, eraik eta ezegik trankart”.

“Come bebe y no te atranques”.

Baina ekialdar bat, “eran” hitz horrek erraterazi zezakean. Arabako euskeran, gaur ere, *beber* = *eran* dugu bete-betea, beste eskualde batzuetan bezela; baina Ekialdean ahots horrek heriotza ematea adierazten du; beraz, hemen ere lelo berdina ageri zaigu: Mendebaldeko euskalkia ondo ulertzen ez zuen eta guk nabari dugun apailatzaileak, bereak eta bi egin zituela eta ondoriotzat halako hitz arraro bilduma utzi zigula: *ebiloki*, *bese*, *trankart*...

* * *

Eta azkenez, ekin diezaiogun esaera guztion artean erabiliena eta bitxiena dugunari: 167.a: “Erioak erezan, Butroeko alabea Plentzian”.
“El tártago mató a la hija de Butrón en Plencia”.

Hasteko, “Erioak” = “tartago”z ordaintzea, ikusi ditugun beste egintzen antzekoa dugu: zerbait ipini behar eta eskura zetorkiona ipini (burura esatea gehiegi ote den...). Ezin daiteke besterik esan ordaindura horretaz.

Baina hemen gaia sakona dugu eta sakondu dezagun, lantxo apal honek ematen ditugun aukera murritzean.

1) Esaera hau Mendebaldekoa dugu, Bizkaiko Uribe aldekoa, zalantzarik gabe, hor ageri diren izenek dioskutenez. Baina ez Plentzia bertakoa, seguruenik. Leku izenez eginak izan ohi diren euskal esaerak aztertuz, ia beti, honako zelakotasun hauek aurkitzen ditugu: aurkakeran (kontraposizioz) ezarritako bi lekuizen eta bertako zerbait agertzen zaigula; esaeraren sorlekua ez dela izaten leku bi horietako bat ere, bitarteko edo inguruko besteren bat baizik. Honen adibideak pilaka ditugu Euskalerrian eta bakoitzak bere ingurukoa ezagutuko du, noski. Bat agertuko dut hemen, dakizkidan beste batzu idazteko zakar samarrak iruditzen zaizkidalako:

“Elorrión buzkentza, Durangon tronpie.”

Non sortua ote dugu? Elorrión edo Durangon ez behintzat; Abadiño edo hor nonbait seguruenik. Durango eta Elorrio bitartean hamabi kilometro dira, eta Abadiño eta beste herri batzu dira bitarte horretan. Eta hor ageri zaizkigun tronpa eta buzkentza, kondairan edo ipuinetan erroturiko gauzak ditugu: Durangoko “herejia” zelakoaz zerikusi duena tronpa, eta ez dakit nolako gertakizun edo ohituratik datorkiguna buzkentza.

Bestalde, dantza-kantu zaharrek heuren partaidetza eskatzen digute arazo honetan; izan ere, antxinetako dantza-kantuetan holako esaerak agertzen zaizkigu. Ezin esan duguna, esaerok kantuetatik sortuak izan daitezkeen, ala kantuak esaera zaharrak alkarri josis egin ohi zituzten. Baina lotura sakonak dituztena argiro dago.

Hona hemen eredua:
Elorrion buzkentza
Durangon tronpie,
Garaian tanboliñe
Berrizen dantzie,
Geriarra ailegaute
asto arrantzie.
Ai, ai, ai, asto arrantzie.

2) Liburuak “Refranes y Sentencias...” du izena; beraz, horietakoz egina izango zela kontutan izan behar dugu; eta erderaz ageri den “El tártago mató a la hija de Butrón en Plencia” hori, ez dugu ez bat eta ez beste. Berdinak zitekean “Cristo nació en el portal de Belem” edo “Ortuño murió ahogado en el río”, esaterako. Beraz, euskal esaera zahar hori, beste zerbait dugu, eta erderazko itzulketa ez dagokio bere esanahi jatorrari.

3) *Erioak* hitza *El tártago* hitzez ordaintzeak, itzulketa horren fidagarritasunaren neurria ematen digu. Heriotza ustea landara izen batez ordaintzeak, aski esaten digu; baina okerdura hau jakinez egindakoa dugu, eta “la muerte le mató” ez ipintzearren asmatutakoa, ene eritiziz.

4) Esaera hau oso zaharra izan daiteke; “Butroeko alabea Plentzian” zati horrek, Oñaz eta Ganboatarren burruka garaietakoa izan daitekeela pentsatzeko bidea ematen digu. Izan ere, butroetarrak oñaztarren alderdiko buruzagietarik ziren eta Plentzia urian zuten euren habia bat. Beraz, hamaseigarren menderako bere esanahia ilundurik zuen esaera zahar bat izan daiteke.

5) Esaera hau bertokoa eta agian zaharra dugunez, euskal esaera gehienak bezela bi kontraposizioz egindakoa izan daitekela pentsatzea ere bidezkoa dugu. Eta bigarren zatia “Butroeko alabea Plentzian” hori aski argi dugunez, lehen zatian dugu auzia: “Erioak erezan” horretan.

Eta aztertu ditugun izatasun horien argitan abiatuz, egin dezagun auzia erabakitze-ko edo argitzea lortzeko saiaketatxoa.

Gure auzitako itzultzaile edo apailatzaileak “erioak” hitzari heriotza zentzua hartu izan ziola dirudien arren, esaera Mendebaldekoa dugunez, Mendebaldeko zentzuz iker-tu beharra dugu. Eta Mendebaldean *erio* hitzak bere esanahi argia eta gotorra du: *manantial* edo *manamiento*.

Horrela ikasi nuen nik mutikotan eta horrela erabili izan dut beti: iturrian erioa hasi, edo erioa agortu; ontzi batek erioa izatea, mendian ur-erioak ikustea etab.; *luperioa* (lur-erioa) ere erabilten dugu; eta *erion* aditza, Mendebaldean sarri erabilia dugu.

“Erioak” hitzeko *k* hori aktibotzat hartua izan den arren, berdin-berdin izan daiteke plurala ere; areago oraindik, plural itxura gehiago du, zeren *a* mugatzaile barik hobeto zegoen bestela izan balitz. Zerbaitegatik Azkuek bere hiztegian honela ipinten du: “Eriok erezan (Muerte sin artículo)”. Horretaz behintzat ohartu zen Azkue.

Eta “erioak” hitza erderazko “manantiales” hitzez ordaintzen badugu, esaeraren bi zatietako *zer* usteak argiturik genituzke; lehen aipatu duguneko *buzkentza* eta *tronpie* bezela, honetan *Butroeko alabea* eta *erioak* genituzke. Eta *zer* ustea argituz gero, *non* ustea geratzen zaigu ikertu beharrean: erioak non?

“Erezan” = *mató* egin zuen itzultzaileak, Ekialdeko *erhan* delakoaren irudipean; gauza berdina ikusi dugu 272. esaera aztertu izan dugunean *erak* hitzari buruz.

Esan dugun bezela, Mendebalde zati haundi batetan, *beber* ustea adierazteko *eran* hitza erabilten da. Eta iragan formako adizkerak egitean, honako hauek sortzen zaizkigu: *eraban* (arabarrez), *erauen* (arratiarrez) etab., baina inoiz ere ez *ereban* formarik.

Baina hor aditz bat izan behar delako ustea alde batera utziz, hobe dugu Mendebaldeko euskerak ematen dizkigun bideetan abiatzea. Eta lehengo galdeari jarraitzea:

Erioak non?

Leku izenei buruzko esaeretan, ia beti bi agertzen bazaizkigu eta bi horien artean izaten bada gehienetan, esaeraren sorlekua (bi horietatik kanpo, bitartean esan nahi dugu), hemen ere egin dezagun arakatze lantxoak. Plentziako eskualdean izan daiteke esaera horren sorlekua, eta hor inguruan edo urrunago esaeran aipatzen diren erioen kokalekua, esaerak beharrezko duen bigarren *nongoa*.

Eta bilaketa lana hasi eta berehala aurkitzen dugu Ereza mendia, erioz bete; Euskalerrian mendi eriozurik bada, Ereza dugu benetan erioztua, beronen malda barrenetan hiru erreka sortzen direlarik.

Eta korapiloaren giltza hauxe izatekotan, esaera honelakoa genuke:

“Erioak Erezan, Butroeko alabea Plentzian”.

“Manantiales en Ereza, la hija de Butrón en Plencia”.

Honela harturik, euskal esaeren taio benetakoa hartzen du, esaera jator eta ulergarria bilakatuz; eta batez ere, “esaera” zentzua hartuz, hori falta baitu liburuan ageri zaigun itzulketak.

Dantza-kanturen batetako zatia izana ote dugu? Gaitz izango zaigu orain hori jakitea; baina Erandio aldeko soinu-jotzaile batek, laster eratuko luke honako ale bat:

Txakolina Bakion

neskato lirainak Mungian,

Erioak Erezan

Butroeko alabea Plentzian,

andra nagia etxean

goizeko saldea arratsian.

Esaerak kantuen osagai, kantuak esaeren sorterazle, ezin dugu esan zein dugun hemen oiloa eta zein arrautza. Baina sakonki lotuak dituguna, bai. Bestalde, euskal esaeren arauetan (eta Mendebaldekoenetan, bereiziki) egokiro sartzen zaigu:

“Elorrión buzkentza, Durangon tronpie”.

“Erioak Erezan, Butroeko alabea Plentzian”.

“Birepoak...n, gantzagiak...n”.

“Etxekoandrea sukaldean, artzaina artaldean”.

Esanahiari dagokionez, oso argi dugu auzia: garrantzi handiko emakumea izan behar zen Butroetarren alaba hori, edonola ere, esaera batetan bere oroitzua geroari uzteko; Erdi Aroko jauntxo familien itzela eta Euskalerrian emakumeek beti izan duten gizarte begirunea kontutan izanez, bidezkoa dugu hori. Eta garrantzitsuak ditugu beti ur erio eder batzu, zenbat eta ugariagoak, hainbat garrantzitsuagoak. Beste esaera horretako “buzkentza” eta “tronpie” bestean edo areago garrantzitsuak bai, behintzat. Beraz, honetantxe legoke esaera honen benetako zentzua.

* * *

Eta honekin amaitzen dugu saio labur hau, zerbaitetarako baliagarri izan daitekeelako ustean, eta beronen ondorioak eman ditzan.

Neronen aldetik, honako hauek behintzat ateratzen ditut: edozein testu zahar (bostehun urte zahartasuntzat jo badaiteke behintzat), baliotsua izan daitekeela, baina euskera erabilia mila bider baliotsuagoa izango dugula beti. Eta honetaz ariz labankada ederrak egin badaitezke ere, testuez ariz izugarriki handiagoak egin daitezkeela.